

بررسی و تحلیل آرایه حس آمیزی و نمونه هایی از کاربرد آن در اشعار مولانا

دکتر آیدا حیاتی مهر^۱، زهرا صمیمی فر^۲

۱- استادیار دانشگاه فرهنگیان، پردیس فاطمه الزهرا (س) اهواز

۲- دانشجوی رشته آموزش زبان عربی، دانشگاه فرهنگیان، پردیس فاطمه الزهرا (س) اهواز

چکیده

حس آمیزی آمیختن دو یا چند حس از حواس پنج گانه (بینایی، شنوایی، چشایی، بویایی و لامسه) در کلام است، چنان که ذهن را به کنجکاوی وا دارد و با ایجاد موسیقی معنوی، بر تأثیر و زیبایی سخن بیفزاید. این آرایه از عوامل مهم زیبایی، خیال آفرینی و عاطفه انگیزی در شعر به شمار می رود. مولانا جلال الدین محمد بلخی، معروف به مولوی، شاعر قرن هفتم هجری و از جمله شاعران با شهرت جهانی است. پژوهش حاضر با هدف بررسی و تحلیل ماهیت آرایه حس آمیزی، نمونه های کاربرد آن در اشعار مولانا و تأثیر این آرایه بر حسن منظور شعر او نگاشته شده است. به همین جهت، ضمن معرفی مولوی و شرح تعریف آرایه حس آمیزی و اقسام و انواع آن، به بیان و تحلیل نمونه هایی از حس آمیزی در آثار مولوی، پرداخته شده است. نتیجه این پژوهش مبین آن است که حس آمیزی یکی از اصلی ترین ارکان خیال پروری، خلق زیبایی و آفرینش گیرایی در اشعار مولوی بوده و جایگاه ویژه ای در ادبیات وی دارد.

کلید واژگان: حس آمیزی، مولانا، آرایه، خیال، حواس

مقدمه

زبان فارسی از نظر آثار ادبی یکی از غنی ترین زبان های جهان به شمار می رود. محتوای ادبیات فارسی در ادوار گذشته و معاصر، سرشار از مفاهیم معنوی، آموزه های اخلاقی، ترکیب های خیال انگیز، تلفیق عواطف انسانی و آرایه های پر معنا است. یکی از مهمترین و البته زیباترین عوامل غنای ادبی زبان فارسی، آرایه حس آمیزی می باشد. اهمیت آرایه حس آمیزی در نفوذ ادبیات فارسی را می توان از میزان کاربرد آن در اشعار شاعران بزرگ زبان فارسی دریافت نمود. سعدی شیرازی، حافظ شیرازی، مولانا جلال الدین محمد بلخی، صائب تبریزی، بیدل دهلوی، سهراب سپهری، محمدرضا شفیعی کدکنی، نصر الله مردانی، مهدی اخوان ثالث و... از جمله شاعرانی هستند که آثارشان به حس آمیزی آراسته شده است.

معرفی مولانا و شرح مختصری از زندگی وی

جلال الدین محمد بلخی متولد ۶ ربیع الاول ۶۰۴ - ۵ جمادی الثانی ۶۷۲ هجری قمری، مقارن با ۱۵ مهر ۵۸۶ - ۴ دی ۶۵۲ هجری شمسی، در شهر بلخ است. وی شاعر پارسی گوی ایرانی، معروف به مولانا، مولوی و رومی می باشد. پدر او مولانا محمد بن حسین خطیبی معروف به بهاء الدین ولد و سلطان العلماء، از بزرگان صوفیه و مردی عارف بود و نسبت خرقة او به احمد غزالی می پیوست. سلطان العلماء احتمالاً در سال ۶۱۰ قمری، هم زمان با هجوم چنگیزخان از بلخ کوچ کرد و سوگند یاد کرد که تا محمد خوارزمشاه بر تخت نشسته، به شهر خویش بازنگردد. روایت شده است که در مسیر سفر با فریدالدین عطار نیشابوری نیز ملاقات داشت و عطار، مولانا را ستود و کتاب اسرارنامه خود را به او هدیه داد. البته فرانکلین لوئیس این حکایت را رد می کند و غیرواقعی می داند. مولانا به قصد حج، به بغداد و سپس مکه و پس از انجام مناسک حج به شام رفت. سپس با دعوت علاءالدین کی قباد سلجوقی به قونیه رهسپار شد و تا اواخر عمر همان جا ماندگار شد. مولانا در نوزده سالگی با گوهر خاتون ازدواج کرد. مولانا، پس از مدت ها بیماری در پی تبی سوزان در غروب یکشنبه ۵ جمادی الآخر ۶۷۲ قمری درگذشت.

معرفی آثار مولانا

مجموعه آثار مولانا به دو دسته آثار منظوم و منثور تقسیم می شوند. در طول سالیان دراز برای علاقه مندان حکمت و عرفان، کتب مولانا از بهترین منابع موجود بوده اند. آثار مولانا در نقاط مختلف جهان ترجمه شده اند و باعث روی آوردن بسیاری از اندیشمندان جهان به شرق شناسی و عرفان شرقی هستند. اشعار مولانا دروازه ورود به فرهنگ مشرق زمین و پارسی زبانان برای بسیاری از مردم دنیا است.

آثار منظوم مولوی

مثنوی

مثنوی معنوی مهم‌ترین اثر مولوی است. این مجموعه شعر دارای شش جلد است و بیست و هفت هزار بیت دارد. بسیاری، مثنوی معنوی را یکی از بزرگترین آثار شعر عرفانی می‌دانند. در مقدمه‌ی عربی مثنوی معنوی نیز که نوشته خود مولانا است، این کتاب به تأکید «اصول دین» نامیده می‌شود.

دیوان شمس تبریزی

غزلیات و «دیوان شمس تبریزی» (یا دیوان کبیر)، محبوبیت فراوانی کسب کرده‌اند. درصد ناچیزی از این غزلیات به زبان‌های یونانی و عربی و ترکی است و عمده غزلیات موجود در این دیوان به فارسی سروده شده‌اند. به علاوه بیش از سی و پنج هزار بیت به فارسی، او حدود هزار بیت به عربی و کمتر از دویست بیت (اغلب به ملمع فارسی-ترکی یا فارسی-یوانی) به ترکی و یونانی (جمعاً کمتر از یک سوم از یک درصد اشعارش) در این دیوان دارد.

رباعیات

رباعیات مولانا بخشی از دیوان اوست. این قسمت از آثار مولانا شامل ۱۶۵۹ رباعی یا ۳۳۱۸ بیت است که بعضی از آن‌ها به شهادت قرائن از آن مولاناست و درباره قسمتی هم تردید قوی حاصل است و معلوم نیست که انتساب به وی درست باشد.

آثار مثنور مولوی

فیه ما فیه

این کتاب مجموعه تقریرات هفتاد و یک گانه مولاناست که در طول سی سال در مجالس فراهم آمده‌است. این سخنان را پسر او، سلطان ولد، یا یکی دیگر از مریدان یادداشت کرده و بدین صورت درآورده‌است. نثر این کتاب درون‌مایه‌ای از مطالب عرفانی دینی و اخلاقی دارد، ساده و روان است، سبکی محاوره‌ای دارد و اصطلاحات پیچیده در آن دیده نمی‌شود.

مجالس سبعه

مجموعه مواعظ و مجالس مولانا یعنی سخنانی است که به وجه اندرز و به طریق تذکیر بر سر منبر بیان کرده است. در این خطبه‌ها رومی به تفسیر آیات قرآن و احادیث می‌پردازد.

مکتوبات

مجموعه نامه‌های صد و پنجاه گانه مولاناست به معاصرین خود و دو نسخه آن در کتابخانه دارالفنون استانبول موجود است. این نامه‌ها به زبان فارسی تصنیف شده‌اند و مخاطب آن‌ها شاگردان، اعضای خانواده، دولتمردان و افراد صاحب نفوذ است. بر خلاف سبک فارسی دو اثر منشور قبلی، نامه‌ها به صورت آگاهانه‌ای پیچیده و مطابق با سبک مکاتبه با نجیبان، دولتمردان و پادشاهان نوشته شده‌اند.

حس آمیزی چیست؟

در تعریف زیبایی‌شناسی، حس آمیزی یعنی «آمیختن دو یا چند حس در کلام؛ به گونه‌ای که با ایجاد موسیقی معنوی به تأثیر سخن بیفزاید». در واقع اگر شاعر یا نویسنده ای دو یا چند حس از حواس پنجگانه را در عبارتی با هم در آمیزد یا به لحاظ معنایی یا لفظی آنها را به یکدیگر ربط دهد، می‌توان گفت که آن عبارت حس آمیزی دارد. در حس آمیزی، کنش‌های مربوط به حواس پنجگانه با یکدیگر تلفیق شده و معانی خیال‌انگیز و ادبی در ذهن ایجاد می‌کنند. پیش از توضیح بیشتر در مورد حس آمیزی، حواس پنجگانه و کنش‌های مربوط به آنها را یادآوری می‌کنیم.

مصادیق حواس پنجگانه

- ۱) شنوایی: هر چیزی که با گوش قابل درک است. (آهنگ، سخن، سکوت، صدا و ...)
- ۲) بینایی: هر چیزی که با چشم قابل دیدن است. (رنگ‌ها، نور، تیرگی، تصاویر و ...)
- ۳) چشایی: (شیرین، تلخ، شور، چشیدن، طعم و ...)
- ۴) بساوایی (لامسه): (خشک، سخت، زیر، لطیف، گرم، داغ و ...)
- ۵) بوایی: (عطر، رایحه، بو، بوییدن و ...)

انواع حس آمیزی

۱ و ۲- بینایی و شنوایی

استفاده از رنگ و تصاویر زنده در اشعار شاعران، حس بینایی و شنیدن شعر حس شنوایی را بر می‌انگیزد. مثال:
 الف: تیرگی می‌آید/ دشت می‌گیرد آرام/ قصه‌ی رنگی‌روز/ و می‌رود رو به تمام. (سپهری) (آمیختن حس شنوایی و بینایی)
 ب: از صدای سخن عشق ندیدم خوشتر/ یادگاری که در این گنبد دوار بماند. (سعدی) (آمیختن حس بینایی و شنوایی)

۳- بویایی:

مثال:

- الف: نوبهاران کو که با خود بوی باران آورد؟ / خرم آن باران که بوی نوبهاران آورد. (نادر نادرپور)
- ب: غروبگاهان در کوچه های خلوت شهر / که بوی پیچک ، هذیان عاشقی می گفت، / تو در کنار من آهسته راه می رفتی. (نادر نادر پور)
- ج: چه حلقه ها که زدم بر در دل از سر سوز / به بوی روز وصال تو در شبان دراز. (حافظ)

۴- چشایی:

مثال:

- الف: خداوند لباس هراس و گرسنگی را به آن ها چشانید. (آیه ۱۱۲، سوره ی نحل)
- ب: به ترانه های شیرین، به بهانه های رنگین / بکشید سوی خانه، مه خوب خوش لقا را (مولوی) (ترانه های شیرین: چشایی و شنوایی)، (بهانه های رنگین شنوایی و بینایی)
- ج: مبر اندوه کت بردن نه آیین / به تلخی مگذران این عمر شیرین (فخرالدین اسعد گرگانی)
- د: گرم دشنام فرمایی و گر نفرین دعا گویم / جواب تلخ می زبید لب لعل شکر خارا (حافظ)

۵- لامسه:

- الف: آشنا هستم با، سرنوشت تر آب ، عادت سبز درخت. (سپهری) (سرنوشت تر آب، بینایی و لامسه)
- ب: ریگ آموی و درشتی راه او / زیر پایم پرنیان آید همی. (رودکی)
- ج: نه بلبل بر گلش تسبیح خوانیست / که هر خاری به تسبیحش زبانیست. (سعدی)
- یک نمونه همراهی حواس را بنگرید:
- د: باد گویی مشک سوده دارد اندر آستین / باغ گویی لعبتان ساده دارد در کنار (فرخی سیستانی)

باید به خاطر داشت که فعال ترین حس، بینایی است که سهم عمده ای در فعالیت های ادراکی دارد و همین امر سبب شده است تا بسیاری از مصادیق حس آمیزی، با حس بینایی آمیخته باشند. بودلر (شاعر و نویسنده ی فرانسوی) معتقد است: «در میان حواس گوناگون، ارتباط هایی اسرار آمیز وجود دارد که در عالم رؤیا به دست می آید.»

مولانا نیز معتقد است که پنج حس با هم پیوسته اند:

« پنج حس با یکدگر پیوسته اند

زان که این هر پنج ز اصلی رسته اند

قوت یک، قوت باقی شود

مابقی را هر یکی ساقی شود.»

(مثنوی، دفتر ۲، صفحه ۱۲۸)

نمونه هایی از کاربرد آرایه حس آمیزی در اشعار مولانا

۱. بوی دهن تو از چمن می شنوم / رنگ تو ز لاله و سمن می شنوم (حس آمیزی با شنیدن رنگ و بو)
۲. به ترانه های شیرین، به بهانه های رنگین / بکشید سوی خانه، مه خوب خوش لقا را (حس آمیزی با شیرین بودن ترانه و رنگین بودن بهانه)
۳. که ز قرآن گر نیند غیر قال / این عجب نبود ز اصحاب ضلال (حس آمیزی با دیدن قال)
۴. بنگرد در نفس خود صد گفت و گوی / هم نشین او نبرده هیچ بوی (حس آمیزی با نگرستن در گفت و گو)
۵. تا ببینم این ندا آواز کیست / که ندایی بس لطیف و بس شهی است (حس آمیزی با لطیف و شهی بودن ندا)
۶. ای بدیده در فراقم سرد و گرم / باخود آاز ییخودی و بازگرد (حس آمیزی با دیدن سرد و گرم)
۷. هست لیکی که نتوانی شنید / لیک سر تا پای بتوانی چشید (حس آمیزی با چشیدن لیک)
۸. حرف گو و حرف نوش و حرف ها / هر سه جان گردند اندر انتها (حس آمیزی با نوشیدن حرف ها)
۹. گوش آن کس نوشد اسرار جلال / کو چو سوسن صد زبان افتاد و لال (حس آمیزی با نوشیدن اسرار توسط گوش)

۱۰. حرف حکمت خور که شد نور ستیر / ای تو نور بی حجاب را ناپذیر (حس آمیزی با خوردن حرف)
۱۱. تو چه دانی تا نوشی قالشان / زان که پنهان است بر تو حالشان (حس آمیزی با نوشیدن قال)
۱۲. آن را کی شنود صاحب مشام / بر خر سرگین پرست آن شد حرام (حس آمیزی با شنیدن توسط مشام)
۱۳. نور می نوشد مگونان می خورد / لاله می کارد به صورت می چرد (حس آمیزی با نوشیدن نور)
۱۴. تا خوری زشت و بری زشت از شتاب / نی مروت، نی ثانی، نی شتاب (حس آمیزی با زشت خوردن)
۱۵. گرم گوید، سرد گوید، خوش بگیر / زآن ز گرم و سرد بجهی وز سعیر (حس آمیزی با گرم گفتن و سرد گفتن)
۱۶. مطرب ایشان را سوی مستی کشید / باز مستی از دم مطرب چشیده (حس آمیزی با چشیدن مستی)
۱۷. پس غذای عاشقان آمد سماع / که درو باشد خیال اجتماع (حس آمیزی با آمدن سماع)
۱۸. پادشاهان جهان از بدرگی / بو نبردند از شراب بندگی (حس آمیزی با بو نبردن از شراب)
۱۹. قاصد او چون صوفیان رو ترش / تا نیامیزند با هر نورکش (حس آمیزی با ترش بودن رو)
۲۰. تا که شیرینی ما از دو جهان / در حجاب رو ترش باشد نهان (حس آمیزی با شیرینی ما و ترشی روی حجاب)
۲۱. گوش تو او را چو راه دم شود / دود تلخ از خانه او کم شود (حس آمیزی با تلخی روی)
۲۲. دوست جاهل شیرین سخن / کم شنو کان هست چون سم کهن (حس آمیزی با شیرینی سخن)
۲۳. بیخود و سر مست و پر آتش نشست / از دهانش بس کلام تلخ جست (حس آمیزی با تلخی کلام)

۲۴. هم نه ای طوطی که چون قنودت دهند / گوش بر گفتار شیرینت نهند (حس آمیزی با شیرینی گفتار)

۲۵. بانگ زشتم مایه غم می شود / عمر خلق از بانگ من کم می شود (حس آمیزی با زشتی بانگ)

نتیجه گیری

زبان فارسی سامان بخش هویت ایرانیان است و از دیرباز تا کنون، از نظر ادبی جزو زبان های بسیار غنی و پر بار جهان به شمار می رود. یکی از علل این غنای ادبی، فراوانی آرایه هایی است که فزاینده بلاغت و شیوایی سخن می باشند. حس آمیزی نیز یکی از آرایه های بدیع معنوی زبان و ادبیات فارسی بوده و نقش مهمی در آفرینش زیبایی و خیال انگیزی شعر و نثر دارد. حس آمیزی را ترکیب و آمیختن حواس پنجگانه با یکدیگر می دانیم که این آمیزش سبب ایجاد مفاهیم انتزاعی شده و ذهن را به تخیل وا می دارد. شاعران و نویسندگان بزرگ زبان فارسی، آثار خود را به حس آمیزی آراسته اند. از جمله این شاعران، مولانا جلال الدین محمد بلخی، معروف به مولوی، می باشد که در اشعار خود، بهره گیری فراوانی از قدرت معنایی حس آمیزی برای وسیم بودن کلام خود داشته است. او با آمیختن رنگ ها، طعم ها، تصاویر، صداها، رایحه ها و محصولات دیگر حواس با یکدیگر، شعله های انگار و پنداشت را در ذهن انسان روشن نموده و تراوش رؤیا و خیال را به ارمغان آورد. درک چگونگی و میزان کاربرد آرایه هایی نظیر حس آمیزی در اشعار شاعران و نویسندگان بزرگ، از آن جهت اهمیت دارد که ضمن نوازش روح سخن پرور انسان با خیال انگیز ساختن معانی، به حفظ و تقویت زیبایی های زبان و ادبیات فارسی نیز کمک می کند؛ و سبب می شود تا نسل های جوان، بزرگانی چون مولانا را، در بلاغت و آراستگی سخن، الگو و سرمشق خویش قرار دهند.

منابع و مراجع

۱. آثار یونانی Greek Verses of Rumi & Sultan Walad بایگانی‌شده در ۵ اوت ۲۰۱۲ توسط Archive.today
۲. چگنی زاده، محمد حسن. (سه شنبه چهارم آبان ۱۳۹۵). «حس آمیزی در شعر». گروه آموزشی زبان و ادبیات فارسی (آمل). <http://amoladabiat.blogfa.com>.
۳. زمانی. کریم (۱۳۸۳). «مقدمه مؤلف»، شرح جامع مثنوی معنوی، تهران: اطلاعات، ص. ۲۱ تا ۲۳، شابک ۹۶۴-۴۲۳-۳۵۳-۰.
۴. کریمی، پرستو. (۱۳۸۷). حواس پنجگانه و حس‌آمیزی در شعر. پژوهش‌های ادب عرفانی (گوهر گویا)، ۲(۴)، ۱۱۷-۱۳۴.
۵. گروه ادبیات شهرستان دهقان (پنجشنبه ۲۴ فروردین ۱۳۹۱). «آشنایی با آرایه حس آمیزی». نگارستان ادب فارسی. <http://adabefarsi۲.blogfa.com>
۶. لوئیس. (۱۳۸۳) مولوی. ص. ۸۵ و ۳۶۱.
7. Annemarie Schimmel, "The Mystery of Numbers", Oxford University Press, 1993
8. Bearman, Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. van Donzel and W.P. Heinrichs. Brill, 2007. Brill Online.
9. Franklin Lewis, Rumi: Past and Present, East and West, Oneworld Publications, 2008 (revised edition)
10. Frederick Hadland Davis, "The Persian Mystics. Jalálu'd-Dín Rūmī", Adamant Media Corporation (November 30, 2005), ISBN 978-1-4021-5768-4.
11. John Renard, "Historical dictionary of Sufism", Rowman & Littlefield, 2005.
12. J.T.P. de Bruijn, "Comparative Notes on Sanai and 'Attar", The Heritage of Sufism, L. Lewisohn, ed.
13. Julia Scott Meisami, Forward to Franklin Lewis, Rumi Past and Present, East and West, Oneworld Publications, 2008 (revised edition)
14. Ritter, H. ; Bausani, A. "Djalāl al- Dīn Rūmī b. Bahā' al-Dīn Sultān al-'ulamā'
15. Walad b. Ḥusayn b. Aḥmad Khaṭībī ." Encyclopaedia of Islam